

ԿԱՐՈ Ա. ԺԱՄԽԱՐՅԱՆ

սլ.գ.թ.

**«ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ» ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ՍԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՀԱՅԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒՄ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

Բանալի բառեր՝ Սիրիա, Լիբանան, հայկական համայնքներ, կրոնական համայնքներ, եկեղեցի, դավանաբանություն, հայ ավետարանականներ, դպրոցներ:

19-րդ դարի կեսերից Հայ ավետարանական եկեղեցու շրջափակից ծնունդ առան նոր կրոնական համայնքներ: Վերջիններս մեծամասամբ կարճ կյանք ունեցան, սակայն այդ խմբավորումները որոշակի բացասական ազդեցություն գործեցին նոր սկզբնավորված հայ ավետարանական համայնքի միասնականության վրա:

Ուսումնասիրող Վ. Թուրիկյանը նշում է նոր խմբավորումների առաջացման երեք պատճառ. «Կրօնական հարցերու մեջ անձնական դատողութեան իրաւունքը, այլախոհներու հանդէպ հանդուրժողութեան հոգին, եւ Հայ Աւետարանականութեան կրօնական մթնոլորտը նպաստած են որ ծագում առնեն, եւ կարգ մը պարագաներու նոյնիսկ աճին կրօնական խմբաւորումներ եւ աստուածաբանական տեսակաւոր մտածողութիւններ»¹: Այդ խմբավորումներից առավել հայտնի էին 1860-ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում առաջ եկած Եպիսկոպոսականների, 1879 թ.՝ Քրիստոսի աշակերտների, 1881 թ.՝ Մկրտչականների, 1883 թ.՝ անգլիացի Բույքերների համայնքները: 20-րդ դարասկզբին

¹ Թուրիկյան Վ., Հայ ավետարանական եկեղեցին 1846-1996, Դետրոյթ, 1996, էջ 154:

Ալեքսանդրիայում սկիզբ առավ Աստծո եկեղեցին՝ Կ. Ուգուսյանի առաջնորդությամբ, իսկ 1930-ական թթ. Հալեպում, ապա Բեյրութում, ինչպես նաև Պաղեստինում Փլիմըթ եղբայրները հիմնեցին հայկական եկեղեցիներ: 1946 թ. Դամասկոսում Նազովրեցի եկեղեցու կողմից հիմնված ավետարանական եկեղեցին ղեկավարում էր Ն. Սարյանը: Հիշյալ համայնքներից առավել աչքի ընկավ և երկարատև գործունեություն ծավալեց «Հոգևոր եղբայրությունը», որին անդամակցեցին ինչպես հայ ավետարանական, այնպես էլ հայ առաքելական հանրությոն ներկայացնող հայեր:

«Հոգևոր եղբայրություն» կամ «Հոգևոր եղբայրակցություն» շարժման ակունքները հասնում են մինչև 19-րդ դարի կեսերը: Կիլիկիայի հայաշատ բնակավայրերում Մարաշում, Հասան Բեյում, Այնթապում և Ադանայում, գործող հայ ավետարանական եկեղեցիներում «հոգևոր արթնության» արդյունքում երևան եկան հոգևոր եղբայրություններ²: Կեսարիայում տեղի ունեցած «հոգևոր արթնության» մասին նշված է ծնունդով կեսարացի, Ամերիկայի Միացյալ եղբայրության եկեղեցու անդամ Հ. Ավագյանի կենսագրությունում³:

20-րդ դարասկզբին նոր շարժումն ավելի լայն տարածում գտավ: 1901 թ. Մարաշի Հայ ավետարանական եկեղեցիներում կազմակերպվում են հոգևոր ժողովներ, որոնք սկզբնական շրջանում անջատողական բնույթ չէին կրում միտված լինելով հոգևոր փորձառության և քրիստոնեական կենցաղավարության ամրապնդմանը: Եղբայրությունների ներկայացուցիչները, ժամանակի ընթացքում հանդիմանության արժանանալով մասնավորապես հին սերնդի կողմից, օժանդակություն ստանալով գերմանացի միսիոներներից, մեկուսանում են հայ ավետարանա-

² <http://www.aebcb.org/index.php/about-us/sub-menu-item> (13.12.2015):

³ «Փրկութիւն», Ֆրեզնո, 1955, հոկտեմբեր, թիվ 401, էջ 288:

կան համայնքից և անջատարար հավաքներ կազմակերպում տներում, այգիներում, դաշտերում, ագարակներում: Շարժման անդամները գնալով ավելի համախմբված են հանդես գալիս և շատ չանցած հավածանքների ենթարկվում թուրքական իշխանությունների կողմից: Եղբայրականներից շատերը կալանավորում են, սակայն 1908 թ. վերջիններն ազատ են արձակվում երիտթուրքների կողմից հայտարարված համաներման արդյունքում⁴: 1910-ական թթ. հայատառ թուրքերենով լույս են տեսնում մի քանի հոգևոր տետրակներ, գրքեր, պարբերաթերթեր և երգարան: 1911 թ. Այնթապում տեղի է ունենում եղբայրությունների համագումարը՝ որպես առաջին կազմակերպչական միջոցառում: Արդյունքում հիմնվում է Հոգևոր եղբայրությունների միությունը. «Միութեան արդիւնքը օգտակար եղաւ: Լուսաւորչական եղբայրներն ալ իրենց եկեղեցիներուն մէջ իբր լոյս՝ մնալով գործելը յարմար տեսնուեցաւ եւ ամէն մէկը նոր կրակ առնելով իրենց քաղաքը եւ գիւղերը վերադարձան»⁵: Համագումարի նախագահող Ա. Եղոյանը, համագործակցելով գերմանացի միսիոներների հետ, հիմնում է Աստվածաշնչի Թաղեայան դպրոցը՝ նպատակ հետապնդելով պատրաստել հոգևոր գործիչներ: Առաջին աշխարհամարտի սկսվելու հետևանքով դպրոցը երկարատև գործունեություն չի ծավալում⁶:

«Հոգևոր եղբայրություն» շարժման դավանաբանությունը հիմնվում է Ս. Գրքի տառացի սերտողության, ապաշխարության և վերստին ծննդյան, Քրիստոսի երկրորդ գալստյանը սպասելու և նախապատրաստվելու, վկայության, ավետարանչության, հոգևոր ժողովների և մասնակցելու, երկրային հաճույքներից

⁴ Ատանալեան Կ., Յուշարժան հայ ատետարանականաց եւ ատետարանական եկեղեցւոյ (Քննական Ծանօթութիւններով), Ֆրեզնո, 1952, էջ 332-334:

⁵ «Մարանաթա», Հալեպ, 1975, հունիս-հուլիս-օգոստոս, թիվ 6-7-8, էջ 145:

⁶ Նույն տեղում, 1965, նոյեմբեր, թիվ 11, էջ 293-294:

ձեռնպահ մնալու գաղափարների վրա: Կարևոր էր համարվում աստվածաշնչյան հարցումներին պատասխանելը, որը փաստում էր տվյալ եղբոր կամ քրոջ հոգևոր հասունության մակարդակը: 1932-1948 թթ. ընթացքում 109 հավատացյալ պատասխանել է 1500 հարցման և 21 հավատացյալ՝ 1001 հարցման⁷: Այդ հարցումները շրջանառվում էին նաև «Հոգևոր եղբայրության» կրթօջախներում և երիտասարդական միություններում:

Ցեղասպանությունից հետո աշխարհի տարբեր երկրներում սփռված հայության շրջանակներում դարձյալ սկիզբ են առնում «Հոգևոր եղբայրության» ժողովները՝ աստիճանաբար ընդլայնելով իրենց աշխարհագրությունը: Ինչպես Կիլիկիայում, այնպես էլ Սփյուռքում սկզբնական շրջանում եղբայրությունները գործում էին Հայ ավետարանական եկեղեցիների կազմում՝ պահպանելով ընդդիմադիր կեցվածք և հանդես գալով պահպանողական ավետարանականության դիրքերից: Ժամանակի ընթացքում, սակայն, եղբայրականները, ընդլայնելով իրենց շարքերը, ավելի հարձակողական դիրք ընդունեցին՝ թռուցիկներով, հոդվածներով, քարոզներով կազմակերպված պայքար սկսելով «արդիականության» դեմ և ունենալով այն դիրքորոշումը, որ իրենք են ավետարանական եկեղեցու իսկական հետևորդները⁸:

1924թ. ընդունված է համարել Սփյուռքում «Հոգևոր եղբայրություն» շարժման վերսկսման տարի: Ըստ Ռ. Ջերեջյանի, միջնադարը հիշեցնող խավարամիտ այդ շարժումը խոր արմատներ էր արձակել հատկապես հալեպահայ ավետարանական համայնքի ներսում. «Ան հերձում առաջացուց. ծնունդ առաւ «Պիրատերիլը» - Եղբայրութիւն - կոչուած այլանդակ աղանդը»⁹:

⁷ «Մանանայ» տարեգրքով, Հալեպ, 1948, էջ 222:

⁸ Ահարոնեան Յովհ., Հայ ավետարանական եկեղեցին ճանապարհներու խաչաձևումին, Բեյրութ, 1988, էջ 37-38:

⁹ Ճեպեճեան Ռ., Ինքնակենսագրութիւն. Յուշեր և Գործունէութիւններ, Հալեպ, 1999, էջ 113-114, «Գեղարդ» սուրիահայ տարեգիրք, գ. Ե, Հալեպ, 1996, էջ 49:

1920-ական թթ., ելնելով ժամանակի դժվարություններից, Հայելի Հայ ավետարանական Էմմանուել եկեղեցում մնայուն հովիվ չէր պաշտոնավարում: Մրցակցություն է ծավալվում երկու թեկնածուների՝ Կ. Հարությունյանի և Ե. Հատիտյանի միջև: Առաջինի՝ Հայելից բացակա լինելու պայմաններում Ե. Հատիտյանի կողմնակից 75 հավատացյալ քվեարկություն են կազմակերպում: 25 ընտրող քվեարկում է հոգուտ Կ. Հարությունյանի, 4-ը ձեռնապահ են մնում, մնացածը քվեարկում են Ե. Հատիտյանի օգտին: Այս խոռովությունը շարունակվում է երկար ժամանակ¹⁰: Ի վերջո, Էմմանուել եկեղեցու հովվի պաշտոնը զբաղեցնում է Կ. Հարությունյանը: Այդ խառնակ և անորոշ ժամանակաշրջանում աչքի է ընկնում երիտասարդ Ա. Սեֆերյանը¹¹, ով, հակադրվելով Հայ ավետարանական եկեղեցու կանոններին և ծիսակարգին, ինքնակամ գործունեություն է ծավալում, իր շուրջը համախմբում մեծ թվով հավատացյալների: Նրա մտերիմ գործակիցներն էին Մ. Պոզոգյանը և Մ. Գասարճյանը: Ա. Սեֆերյանը որոշում է Հաղորդություն մատուցել հավատացյալներին, որը լուրջ անախորժությունների տեղիք է տալիս: Էմմանուել եկեղեցու հոգաբարձությունն ընդդիմանում է, որ ոչ ձեռնադրյալ հովիվը նման արտոնություններ է վերապահել իրեն: Գրավոր և

¹⁰ «Յուսարեք», Կահիրե, 1926, հոկտեմբերի 25, թիվ 175:

¹¹ Ծնվել է 1886 թ. մարտի 24-ին Կիլիկիայի Երեւազան գյուղում: Նախնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղում, այնուհետև ուսումը շարունակել Հաճնում, իսկ 1902-1906 թթ. հաճախել Տարսուսի Ս. Պողոս քոլեջ: Կիսատ թողնելով բարձրագույն ուսումը՝ 1906-1915 թթ. ավետարանական շրջագայություններ է կատարել Կիլիկիայի տարբեր շրջաններ: Տարագրության տարիներին գործել է Մոսկովում և Քիբքուբում զինվորագրվելով թուրքական զինված ուժեր: 1919 թ. գործել է գլխավորապես հայկապահայ ավետարանական համայնքում: 1924 թ. հիմնելով «Հոգևոր եղբայրության» եկեղեցին, իրականացրել է կազմակերպչական, կրթական, երատարակչական գործունեություն: Մահացել է 1973 թ. մարտի 15-ին Բեյրութում («Ջահեթթ», Բեյրութ, 1973, թիվ 30-31, էջ 64-66, «Մանանայ» տարեգրքով, Հալեպ, 1947, էջ 36-39, «Մարանաթա», 1959, փետրվար, թիվ 2, էջ 41-43, 1973, թիվ 5, մայիս, էջ 122-124):

քանավոր նախագգուշացումները որևէ արգելք չեն հանդիսանում սեֆերյանականների հետագա գործունեության համար: Եկեղեցու հոգաբարձությունը Ա. Սեֆերյանին հորդորում է հավատարիմ մնալ հոգևոր կարգապահության և ավետարանական սովորույթների ոգուն, սակայն սեֆերյանական «փրկուածները» ոչ միայն շարունակում են ինքնուրույն գործել, այլև ամրաստանել եկեղեցու ղեկավարությանը: 1924 թ. հունիսի 30-ի գիշերը Էմմանուել եկեղեցու հոգաբարձությունից և խնամակալությունից կազմված Խառը ժողովը երկարատև խորհրդակցությունից հետո Ա. Սեֆերյանին գրություն է ուղարկում, որը կազմված էր մի քանի հարցումներից: Խառը ժողովը ցանկանում էր ճշտել՝ Ա. Սեֆերյանը շարունակելու է անջատաբա՛ր, թե՛ եկեղեցու հետ միասնաբար կատարել Հաղորդության և Մկրտության արարողությունները, ցանկություն ունի՝ համագործակցել եկեղեցու հովվի, խնամակալության և հոգաբարձության հետ: Այս երկու հարցման պատասխանների բացասական լինելու դեպքում եկեղեցուն ենթակա շինություններում անթույլատրելի կլիներ իրագործել հետագա հավաքներն ու ժողովները: Օգոստոսի 6-ին Ա. Սեֆերյանը պատասխանում է այս գրությանը՝ նշելով, որ նման պայմաններում այլևս չի կարող մնալ եկեղեցու կազմում: Խառը ժողովը պատասխան նամակով տեղեկացնում է, որ Ա. Սեֆերյանն այլևս եկեղեցու անդամ չէ, և թղթակցությունն այս թեմայով ավարտված է: Եղբայրականներն այս նամակից հետո ամենուրեք տարածեցին, որ իրենց վռնդել են եկեղեցուց: Մոռացության մատնվեց այն, որ Էմմանուել եկեղեցու հոգաբարձությունը, խնամակալությունն ու քարոզիչները մի քանի տարի շարունակ հանդուրժել են եղբայրականներին և մինչև վերջ փափագել, որ նրանք չանջատվեն եկեղեցուց, չծավալեն ինքնակոչ գործու-

ներթոյն: Սակայն եղբայրականներն անդդովելի էին, անջատվեցին Հայ Ավետարանական եկեղեցուց¹²:

1920-ական թթ. սկզբին Բեյրութում հայ ավետարանականները գործում էին տեղի «Հոգևոր եղբայրության» հետ միասնաբար, սակայն որոշ ժամանակ անց եղբայրականները սկսեցին անկախաբար իրականացնել իրենց պաշտամունքները: Դամասկոսից ժամանած միսիոներների կողմից կառուցված առանձին շինությունում սկիզբ առավ «Հոգևոր եղբայրության» եկեղեցին¹³:

1927 թ. հունվարի 2-10-ին Հալեպում տեղի ունեցավ «Հոգևոր եղբայրության» միության ժողովը: Պատվիրակներ էին ժամանել Բեյրութից, Դամասկոսից, Թաքապլուսից, Բեյլանից, Ալեքսանդրետից: Ժողովին ներկա էր 22 տղամարդ, 3 կին: Ժողովի ընթացքում ընդունվեցին մի շարք կարևոր որոշումներ: Նախ մատնանշվեց նոր հավատացյալների վրա հին հավատացյալների ազդեցության կարևորությունը, ապա՝ Քրիստոսի երկրորդ գալստյան նախապատրաստության, աշխարհի մեղավոր հոսանքներից հավատացյալներին զերծ պահելու, հոգևոր միաբանության կանոնագիր կազմելու անհրաժեշտությունը և այլն¹⁴: Ժողովը դատապարտեց այն հավատացյալներին, ովքեր կղզիացել են «հայրերի եկեղեցուց»՝ ընկնելով արդիապաշտական հոսանքների մեջ. «Այսօր եկեղեցիին մէջ կան հովիւներու, քարոզիչներու և պաշտօնեաներու մեծկակ թիւ մը որոնք մոլորած են Աստուծոյ Խօսքէն, մեր կրօնքին հիմնական վարդապետութիւններէն և նախկին եկեղեցոյ առաքելական հաւատքէն: Անոնք վարակուած են բարձրագոյն քննադատութեան, արդիականութեան և բարեշրջութեան (էվոլիւշըն) կործանաբար ախտով»¹⁵:

¹² Խրլոբեան Տ., Ոսկեմատեան, հ. Ա, Բեյրութ, 1950, էջ 280-286:

¹³ Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 362:

¹⁴ «Մարանաթա», 1927, օգոստոս, թիվ 8, էջ 169-175:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 173:

Այդպիսով, իր շարունակությունը գտավ դեռ նախորդ դարում սկիզբ առած «հիմնապաշտության» (պահպանողականության) և «արդիապաշտության» (ազատականության) պայքարը, որն էլ դարձավ «Հոգևոր եղբայրության»՝ Հայ ավետարանական եկեղեցուց անջատվելու հիմնական պատճառը:

Ինչպես էմմանուել եկեղեցու, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքի հայ ավետարանական եկեղեցիների միության ներկայացուցիչները լուրջ քննադատության են ենթարկում հայ ավետարանականության կաճառներից Կրոնների դպրոցը, որի տեսուչ Լ. Լևոնյանին մեղադրում էին ուսանողներին ազատական ուսում տալու և ավետարանական ուղղափառությունը վտանգելու համար: Պատակտողական ընթացքը բացասաբար անդրադարձավ նաև Եգիպտոսի հայ ավետարանական համայնքի վրա, և մեծապես տուժեց Լ. Լևոնյանի մտերիմ, երիտասարդ Հ. Համբարձումյանը, ում նույնպես ազատական գաղափարների համար վտարեցին Մերձավոր Արևելքի հայ ավետարանական եկեղեցիների միությունից, և նրա հետևորդները կազմեցին Հայ ավետարանական ժողովական եկեղեցի: Պատակտումը տևեց մինչև 1961 թ.¹⁶: Սակայն այս մեղադրանքները լիովին անհիմն էին, քանզի վաստակաշատ գործիչ Լ. Լևոնյանը դեռ 19-րդ դարի կեսերին սկիզբ առած քրիստոնեական եկեղեցու անբաժանելիության և ընդհանրականության գաղափարի հետևորդն էր: Մերձավոր Արևելքի ավետարանական եկեղեցիներում լայնորեն տարածված այս գաղափարական շարժումը հատուկ ընդգծում էր եկեղեցիների նմանությունները և կարևորում եկեղեցու ընդհանրականության գաղափարը¹⁷: Լ. Լևոնյանը հայ ավետարանական

¹⁶ Թութիկեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 157:

¹⁷ Խրյոբեան Տ., Քսանհինգամեայ հունձքը. Լեոնեան յորելիսական հատոր, Հալեպ, 1948, էջ 39:

եկեղեցին արդիականացնելու, առավել ևս ուղղափառ վարդապետությունը կասկածի տակ առնելու միտում չունենք:

Ուսումնասիրող Վ. Քեշիշյանը նշում է «Հոգևոր եղբայրության» սկզբնավորման երկու պատճառ՝ Յեղասպանություն ապրած, հուսալքված, բարոյալքված ժողովրդի ծանր հոգևրանական վիճակը և նշված շրջանում եկեղեցական կյանքում առկա դժվարություններն ու առաջնորդող ուժերի բացակայությունը¹⁸: Նշյալ պատճառներին պետք է հավելել նաև այն, որ «Հոգևոր եղբայրությունը» ուներ ավանդույթներ, անցած ճանապարհ, և լիովին օրինաչափ է շարժման վերսկսումը նոր ձևավորվող Սփյուռքում:

Առանձնանալով էմմանուել եկեղեցուց՝ «Հոգևոր եղբայրության» հավատացյալներն իրագործում են կրթական, հրատարակչական, ավելի ուշ նաև հասարակական գործունեություն: Եղբայրականները տարբեր անվանումներով եկեղեցիներ են հիմնում, պարբերաթերթեր տպագրում ոչ միայն Մերձավոր Արևելքի, այլև ԱՄՆ-ի, Եվրոպայի բազմաթիվ երկրներում: Ա. Սեֆերյանը մի քանի անգամ այցելում է տարբեր երկրների «Հոգևոր եղբայրությունը» ներկայացնող եկեղեցիներ, հանդիպում տեղի եղբայրականների հետ, փորձում լուծել գոյություն ունեցող անհամաձայնություններն ու կնճիռները:

Կրթական ոլորտում եղբայրականների գործունեությունը սկզբնավորվում է Հալեպում: 1925 թ. հիմնվում է Աստվածաշնչի դպրոցը: Սկզբնական շրջանում այս դպրոցը մեկամսյա էր, այնուհետև դարձավ եռամյա: Դասերի ժամանակ մեծ ուշադրություն էր դարձվում անգլերեն լեզվի ուսուցմանը: Աշակերտները անգլերենից թարգմանում էին հայտնի մարդկանց կենսագրությու-

¹⁸ Քեշիշյան Վ., Յուշամատեան Հայ Անտարանական Էմմանուել Մայր Եկեղեցույ, Հալեպ, 2015, էջ 62-63:

յուններ: Կարևոր էր նաև Ս. Գրքի սերտողությունը: Յուրաքանչյուր տարում դպրոցն ունեցել է մինչև տասն աշակերտ¹⁹: Դասերը տևում էին մինչև կեսօր: Այնուհետև աշակերտները հիմնականում զբաղվում էին արհեստագործությամբ: Աստվածաշնչի դպրոցի շրջանավարտ Խ. Գասպարյանի վկայությամբ, Ա. Սեֆերյանը, Մ. Պողոզյանը և Մ. Գասարճյանը ուսումնառության ընթացքում տեղեկություններ էին տրամադրում տարբեր աղանդավորական շարժումների մասին: Մ. Պողոզյանը թարգմանություններ էր կատարում անգլերենից և աշակերտներին ծանոթացնում հայտնի հոգևոր գործիչների, միսիոներների կենսագրությանը²⁰:

Հաջորդ կարևոր քայլը Կենաց վարժարանների հիմնումն էր: 1937 թ. սկիզբ է առնում Բեյրութի, իսկ 1944 թ.՝ Հալեպի Կենաց վարժարանը:

Բեյրութի Կենաց վարժարանը հիմնադրումից հետո գործունեություն է ծավալում «Ս. Մ. Ս.» միսիոներական կազմակերպության հետ համատեղ: Սակայն մեկ տարի անց միսիոներները հեռանում են, և դպրոցի հետ կապված ողջ ծանրաբեռնվածությունը մնում է Ա. Սեֆերյանի ուսերին: Վարժարանը սկզբնական շրջանում ունեցել է չորս կարգ²¹: Կրթօջախը նպատակ էր հետապնդում, քացի այլ դպրոցներում դասավանդվող առարկաներից, մանուկներին հոգևոր ուղղությամբ առաջնորդել, ուղղափառ վարդապետություն և արհեստներ սովորեցնել²²:

Մինչև սեփական շինություն ունենալը Հալեպի Կենաց վարժարանի դասավանդություններն անց են կացվում տարբեր վայ-

¹⁹ «Մարանաթա», 1927, օգոստոս, թիվ 8, էջ 171:

²⁰ Մինաս Յ. Պօգոզյան (1882-1952), Բեյրութ, 1953, էջ 65-67:

²¹ Կենաց վարժարաններ Ալեո. Հոգևոր Եղբայրութեան: Պեյրութ-Հալեպ 1946-1947, Հալեպ, ա. թ., էջ 52, 55:

²² «Մարանաթա», 1942, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 163:

րերում: Վարժարանի ուսուցիչներն ավետարանական ուղղափառ վարդապետության հետևորդներ էին: Դպրոցը բաղկացած էր մանկապարտեզից, նախակրթարանից և բարձրագույն նախակրթարանի բաժիններից: Դասավանդվում էին հայերեն, արաբերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն լեզուներ, թվարանություն, քնագիտություն, բարոյագիտություն, աշխարհագրություն, Հայոց պատմություն, գծագրություն, արհեստներ և այլ առարկաներ: Հատուկ դասաժամեր էին հատկացված Աստվածաշնչի ուսուցմանը: Վարժարանի ցածր կարգերում դասավանդվող լեզուն հայերենն էր, բայց բարձրագույն նախակրթարանում անգլերենով էին դասավանդվում պատմություն, աշխարհագրություն և մի քանի այլ առարկաներ²³:

1925 թ. Դամասկոսում Լ. Չոխադարյանի և Հ. Ժամկոչյանի նախաձեռնությամբ սկիզբ է առնում Կենաց վարժարանը, որն այնուհետև տեղափոխվում է «Հոգևոր եղբայրության» ժողովարան²⁴:

Հատկապես հոգևոր կրթության տեսանկյունից կարևոր էր «Հոգևոր եղբայրության» կիրակնօրյա դպրոցների գործունեությունը: 1924 թ. հիմնվում է Հալեպի «Հոգևոր եղբայրության» կիրակնօրյա դպրոցը: Յուրաքանչյուր տարի դպրոցն ունեցել է միջինը 220-225 աշակերտ, 20-25 ուսուցիչ, նախագահ, տնօրեն և քարտուղարուհի: Մանկապարտեզը բաղկացած էր չորս կարգերից՝ ծիլ, բողոք, կոկոն և ծաղիկ, իսկ ավելի բարձր կարգը բաղկացած էր յոթ դասարաններից: Ուսումնառության ընթացքում աշակերտներն ուսումնասիրում էին Աստվածաշունչը: Յուրաքանչյուր տարեկներջին տեղի էին ունենում հանդեսներ, որոնց

²³ Կենաց վարժարաններ Անտ. Հոգևոր Եղբայրութեան: Պեյրուք-Հալեպ 1946-1947, էջ 1-32:

²⁴ «Մանասայ» տարեգրքով, Հալեպ, 1946, էջ 117:

Ժամանակ նվերներ էին հանձնվում ճշտապահ, կիրականօրյա դպրոց գումար ու գրքեր բերող աշակերտներին²⁵:

1925 թ. հիմնվում է Բեյրութի «Հոգևոր եղբայրության» կիրականօրյա դպրոցը: Տարեկան դպրոցն ունեցել է միջինը 200 աշակերտ, 14 ուսուցիչ և գանձապահ: Տարեկան շրջանավարտների թիվը կազմել է մոտ 20: Դպրոցն ունեցել է իր հատուկ ծրագիրը, ուսուցիչների «Կիրականօրյա դպրոցների ուղեցույց» հատուկ գրքույկը, կազմակերպվել են ուսուցչական ժողովներ, հանդեսներ, շրջագայություններ և այլ հավաքույթներ: Յուրաքանչյուր կիրակի դպրոցի կարիքները հոգալու նպատակով աշակերտները որոշակի գումար են նվիրաբերել: Դպրոցի նպատակն էր. «...մանուկները կրթել Աստուծոյ մաքուր խօսքերով, Բրիստոսի առաջնորդել և զանոնք Տէրոջ ծառայութեան պատրաստել»²⁶:

«Հոգևոր եղբայրության» կիրականօրյա դպրոցների ուսուցիչների մասնագիտացման գործում առաջնակարգ էր Մ. Պոզոզլյանի դերը: Նա շարաթը մեկ անգամ կիրականօրյա դպրոցի ուսուցիչներին հրավիրում էր միասին աղոթելու և համապատասխան ցուցումներ տալիս²⁷:

Հալեպում և Զահլեում գործում էին «Հոգևոր եղբայրության» ամնառային դպրոցներ²⁸:

1925 թ. Ա. Սեֆերյանի և Մ. Պոզոզլյանի խմբագրությամբ լույս էր տեսնում «Մարանաթա» պարբերաթերթը, որը ինչպես հոգևոր ոլորտին վերաբերող տեղեկություններ էր պարունակում, այնպես էլ իրազեկում էր տարբեր երկրներում գործող «Հոգևոր եղբայրությունների», Կենաց վարժարանների, կիրակ-

²⁵ «Մանանայ» տարեգրքույկ, 1947, էջ 254-260:

²⁶ Նույն տեղում, 1946, էջ 127-131:

²⁷ Մինաս Յ. Պոզոզլյան (1882-1952), էջ 74:

²⁸ «Մարանաթա», 1965, նոյեմբեր, թիվ 12, էջ 323:

նօրյա դպրոցների գործունեության վերաբերյալ: Հանդեսի առանձին համարներ լույս էին տեսնում հայատառ թուրքերենով: Նույն թվականից Հալեպում գործող հրատարակչությունում տպագրվում էին «Հոգևոր եղբայրության» քարոզչաթերթիկներ, աստվածաշնչյան պատմություններ, հոգևոր հարցումներ և առանձին հեղինակների աշխատանքներ՝ եղբայրականների հրատարակչական գործունեության մաս կազմելով:

1920-ական թվականներից Հալեպում և Բեյրութում սկսեցին գործել «Հոգևոր եղբայրության» երիտասարդական, պատանեկան միություններ, որոնք աչքի էին ընկնում տարբեր վայրեր այցելություններով, շաբաթական երկու անգամ կանոնավոր, ինչպես նաև ավետարանական, խորհրդակցական և ընկերական ժողովներով: Հետագայում այս միությունների միջոցով իրականացվեցին հասարակական ձեռնարկներ՝ հատկապես այցելություններ Ազունիեի բուժարան և փոխայցելություններ տարբեր երկրներում գործող «Հոգևոր եղբայրությունների» միջև:

1920-ական թթ. Ա. Սեֆերյանի նախաձեռնությամբ պատրաստվել են շրջիկ հոգևորականներ՝ այլ երկրներում գտնվող «Հոգևոր եղբայրությունների» հետ կապը պահպանելու և ավետարանչական գործունեություն իրականացնելու նպատակով: Այդ գործառույթները որոշակիորեն իրականացրել են նաև «Մարանաթա» պարբերաթերթն ու երիտասարդաց միությունները:

Այնուամենայնիվ, «Հոգևոր եղբայրության» ներկայացուցիչների միջև պարբերաբար ի հայտ էին գալիս անհամաձայնություններ: Բազմաթիվ են վկայություններն այն մասին, որ եղբայրականները վիճում էին միմյանց հետ նույնիսկ երկրորդական հարցերի շուրջ՝ իրար մեղադրելով ոչ լիարժեք ընկալված մի

շարք սկզբունքներ որդեգրելու համար²⁹: 1930-ական թթ. դավանաբանական վեճ է տեղի ունենում Ա. Սեֆերյանի և Մ. Պոգոզյանի միջև, որի արդյունքում վերջինս առանձնանում է՝ հիմնելով անջատ եկեղեցի: Այդ եկեղեցին իր գոյությունը պահպանում է մինչև Մ. Պոգոզյանի մահը: Ամենայն հավանականությամբ պառակտումը տեղի է ունեցել 1936 թ., քանզի Մ. Պոգոզյանի կինը՝ Զ. Պոգոզյանը, իր հիշողություններում ներկայացնում է, որ 1925-1936 թթ. ամուսինը գործել է Հալեպում Ա. Սեֆերյանի հետ միասին, իսկ 1936-1947 թթ.՝ Նոր Գյուղ, ինչպես նաև Գերմանիկ, Դավուդիե, Շեյխ Մագսուտ և այլ թաղամասերում «Բրիստոսասիրաց» ընկերության և ֆրանսիական միսիոներական կազմակերպության հետ համատեղ³⁰:

Զնայած ժամանակի դժվարություններին և առկա խոչընդոտներին՝ «Հոգևոր եղբայրություն» շարժումն արձանագրում է լուրջ հաջողություններ ոչ միայն սիրիահայ-լիբանանահայ համայնքներում, այլև Սփյուռքի այլ կենտրոններում, իսկ ներգաղթից հետո նաև Խորհրդային Հայաստանում: Դա պայմանավորված էր մի քանի գործոններով.

- Առաջնակարգ դերակատարություն ուներ Ա. Սեֆերյանի անձը: Նա ժամանակի ընթացքում իր շուրջը կարողացավ համախմբել հարյուրավոր հավատացյալների: Նա մի քանի տարում իր համախոհների գիտակցության մեջ ամրագրեց անջատողական մտայնությունը և օգտվելով նպաստավոր իրավիճակից՝ Հայ ավետարանական եկեղեցու դեմ դուրս եկավ:

- Ինչպես Կիլիկիայում, այնպես էլ Սփյուռքում եղբայրականներն իրենց գործունեության սկզբնական շրջանում որոշակի

²⁹ Թութիկեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 156, «Մարանաթա», 1965, նոյեմբեր, թիվ 12, էջ 324:

³⁰ Մինաս Թ. Պոգոզյան (1882-1952), էջ 23:

աջակցություն ստացան միսիոներական կազմակերպություններին: Չնայած այդ աջակցությունը կարճ ընթացք ունեցավ, այնուամենայնիվ, կարևոր խթան հանդիսացավ շարժման սկզբնավորման և տարածման գործում:

- Շարժման կարևոր առանձնահատկությունն այն էր, որ եղբայրության եկեղեցիներին անդամագրվեցին նաև Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդ հայեր: Այս երևույթը եղբայրականներին հնարավորություն ընձեռեց ընդլայնել շարքերը և ունենալ իրենց ճշմարտացիությունը վկայող հերթական փաստարկը:

- Ժամանակի ընթացքում շարժման շարքերում հատկապես երիտասարդների և պատանիների միություններում, հայտնվեցին մարդիկ, ովքեր ուղղափառ վարդապետության հետևորդ էին, բայց «Հոգևոր եղբայրության» եկեղեցու անդամ չէին: Այս հարցում ցուցաբերած հանդուրժողականությունը և հավատացյալների գիտելիքների հանդեպ դրսևորած ոչ ակադեմիական մոտեցումը ավելի մեծ ճկունություն և գրավչություն հաղորդեց եղբայրականների գործունեությանը:

Փաստորեն, քննարկվող շարժումը կարևոր հետք թողեց Հայ ավետարանական եկեղեցու պատմության մեջ: Չնայած այն հանգամանքին, որ թե՛ Հայ առաքելական, թե՛ Հայ ավետարանական եկեղեցիների կողմից «Հոգևոր եղբայրության» շարժումը դիտարկվում է որպես աղանդավորական շարժում³¹, այնուամենայնիվ, ճիշտ չէ զանց առնել այն հսկայածավալ ժառանգությունը, որ տասնամյակների ընթացքում կուտակվել է այս շարժման հետևորդների կողմից: Մեծապես գնահատելի է հատկապես Բեյրութի Կենաց վարժարանի դերակատարությունը, որը համարվել է Սփյուռքի առաջնակարգ կրթօջախներից մեկը՝ տալով բազմաթիվ նշանավոր հայորդի շրջանավարտներ: Չնայած

³¹ <http://ter-hambardzum.net/archives/3017> (13.12.2015):

հայեպահայ ավետարանական համայնքի երկփեղկմանը՝ եղբայրականները լուրջ գործունեություն ծավալեցին ավետարանական ուղղափառության պահպանման ուղղությամբ, ինչը վկայում են հայ ավետարանական պատմաբանները՝ զոջալով միմիայն Հայ ավետարանական եկեղեցու կողմից դիվանագիտական մոտեցում չցուցաբերելու, ինչպես նաև այն անջատողական դիրքորոշման համար, որը եղբայրականները որդեգրեցին Ա. Սեֆերյանի գլխավորությամբ:

«Հոգևոր եղբայրություն» շարժման կենսունակությունը չի մարել նաև մեր օրերում: Համապատասխան եկեղեցիներ են գործում ինչպես սփյուռքահայ համայնքներում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետությունում:

Каро А. Жамхарян, *к.и.н.*, Движение "Духовное братство" в армянских общинах Сирии и Ливана в 1920-1930 гг. - Движение "Духовное братство", которое со стороны Армянской Апостольской и Армянской Евангелистской церковей принимается как сектантское движение, берет свое начало с половины IX века. Вероисповедание движения "Духовное братство" основывается на буквальном заучивании Святой Книги, на идеях покаяния и возрождения, ожидания и приготовления ко второму приходу Христа, свидетельства и протенстанства, участия в духовных совещаниях и воздержания от земных наслаждений. Особенно старое поколение не принимало и упрекало представителей братства, в результате чего некоторые из них были арестованы, а некоторые обособились от армянской евангелистской общины и раздельно организовывали сборы в домах, садах, полях, фермах. Несмотря на сло-

жившиеся трудности, в течении времени им удалось сплотиться и в 1910 г. издать несколько духовных тетрадей, книг, периодических изданий и песенник на турецком языке, написанном армянскими буквами. А в 1925г. в Бейруте основать воскресную школу "Духовное братство", в Аллепо – Библийскую школу, в Захле - летние школы "Духовного братства". В итоге, движение "Духовное братство" достигло серьезных успехов во всей Армянской дисапоре, а не только в ее сирийско-ливийской части, а после репатриации - и в Советской Армении.

Жизнестойкость движения "Духовное братство" не погасла и в наши дни. Соответствующие церкви действуют как в общинах армянской диаспоры, так и в самой Армянской республике.

Karo A. Jamkharyan, *PhD in History*, The "Spiritual Brotherhood" Movement in the Armenian Communities of Syria and Lebanon in 1920-1930's - The "Spiritual Brotherhood" movement considered as a sectarian movement by the Armenian Apostolic and Evangelical Churches originated in the middle of 19th century. The theology of the "Spiritual Brotherhood" movement was based on the following ideas: literally and continuous study of the Bible, Repentance and Re-birth, Waiting and Preparation of the Second Coming of Christ, Testimony, Protestantism, Attendance at Spiritual Meetings, Abstaining from Earthly Pleasures. In due course some Spiritual Brothers were condemned in particular by the old generation. As a result some of them were detained; the others isolated themselves from the Armenian Evangelical Community and began separate meetings at home, gardens, fields and farms. However, in course of time, in contrast to the existing challenges, they managed to unite and in 1910's some spiritual booklets, books,

periodicals and songbooks were published in Armenian lettered Turkish. Further on the "Spiritual Brotherhood's" Sunday school was founded in Beirut in 1925, the Bible School - in Aleppo and the Summer Schools of the "Spiritual Brotherhood" act in Zahlé. Thus, the "Spiritual Brotherhood" movement succeeds not only in Armenian communities of Syria and Lebanon but also in the Diaspora and - after the migration - in Soviet Armenia. The "Spiritual Brotherhood" movement is still vital in our days. Nowadays, the Brotherhood churches are established and act both in Diaspora communities and in the Republic of Armenia.